УШАГЛЫГ ҺӘЈАТЫМДАН ХАТИРӘЛӘР

Атам Рзагулу дејәрмиш ки, мәним үч оғлум, бир гызым олачагдыр. Онлара бу адлары гојачағам: Гәһрәман, Рүстәм, Сүлејман, Маһтабан. Атамын бу арзусу әмәлә кәлир.

Бөјүк оғлу Гәһрәман өз сағлығында, һәлә ушаг икән вәфат едир. Мәним тәвәллүдүмдән ики ај сонра өзү дә вәфат едир. Үч көрпә ушағын пәрвәриш, тә'лим вә тәрбијәси анам Дүрнисәнин өһдәсинә дүшүр. Дајым Сәфәрәли Вәлибәјов (Загафгазија семинаријасынын мүәллими) бачысынын бу ағыр вәзифәсини бир гәдәр јүнкүлләшдирмәк мәгсәдилә бөјүк гардашым Рүстәми алты јашында ушаг икән, јашадығы Гори шәһәринә апарыр. Орада өз јанында һазырладыб Тифлис шәһәриндә кимназијаја гојур. Мән дә бачым Маһтабанла анамын һимајәсиндә, Сејидли кәндиндә јашамаға башладыг. Сејидли кәнди индики Ағдам шәһәринин бир һиссәсидир. Ушаглыг һәјатымын бөјүк һиссәси бу кәнддә кечмишдир.

КӘНД МӘИШӘТИ

Сејидли вә ону әһатә едән кәндлиләрин бағ-бағаты о дәрәчәдә болдур ки, көз әтрафда от вә ағачдан савајы бир шеј көрмүр. Һараја бахырсан бағ, бағ вә јенә дә бағ. Һәтта көјүн үзү ағачларын арасында парча-парча көрүнүр. Дар доггазларындан башга ачыглыг јер јохдур. Бүрүнүн үзүм бағлары Күрчүстан бағлары кими кәләсәр дејилдир. Тәнәкләри һәр нөв һүндүр ағачлара дырмашдырылмышлар.

Пајыз фәсли үзүм салхымлары будаглардан саллананараг ағачлары јолка кими бәзәјирләр.

Мән көзләримин ачдығча өзүмү белә зәнкин тәбиәт ичиндә көрдүм. О мәни мәрһәмәтли гучағында јашадар-

кән, һәјатын ағыр зәһәрли һалларыны, јетимлик, јохсуллуг мәшәггәтини унутдурурду. Биз ушагларын бүтүн күнләри бағларда кечирди. Та ачлыг бизә галиб кәлмәјинчә евләримизә гајытмаздыг, јенә дә баға гачардыг. Чүрбәчүр мејвәләр орада; чичәкләр, көј отлар орада; рәнкин пәрванәләр, охујан гушлар орада. Бизи бағлара чәлб едән шејләр бунлар иди.

Илин һәр фәслиндә биз ушаглар үчүн бағда мәшғулијјәт вар иди. Бahар вахты ағачлар һәр нөв рәнкин чичәкләр ачараг, бағлары күлүстана дөндәрирди. Бу заман гушлар јува тикмәјә мәшғул олдугда, биз дә онларла бәһс едәрәк евчик тикиб чичәкләрлә бәзәрдик. Бу мөвсүмдә јетишмәјә башлајан мејвәләрә кәлдикдә, биз онларын дәјмәјини көзләмәздик. Алча чичәјини төкүб бир балача бөјүјән кими көј олмағына бахмајараг, дуз илә јејәрдик. Сонра тут илә килас дәјмәјә башларды.

Јај фәслиндә әрик, кавалы, бөјүрткән дәјәрди. Пајыз кәлдикдә, бөјүкләрлә бәрабәр, үзүм, һејва, нар, әзкил, зоғал, алма, армуд, гоз вә гејри мејвәләр јығмаға мәшғул олардыг. Һәтта гышда да өзүмүз үчүн иш тапардыг. Гар һәр јери бүрүјән заман биз бағын хијабанларында гардан топ гајырар, онлары јумаламаға башлардыг. Топ кетдикчә ириләнәрәк ахырда бојумуздан һүндүр оларды, даһа јумаламаға күчүмүз чатмазды. Ја да гардан адам, һејван һејкәли гајырардыг. Лакин бу ојунун ахыры ағламаг оларды. Чүнки үшүмүш әлләримизи ода вердикдә сызылдамаға башларды.

Ушаг бир гәдәр өзүнү анладыгда һәр шејин сирриии билмәк истәјир. О заман ананын тә'лим вә тәрбијә ролу артыр. Чүнки биринчи нөвбәдә ушаг суалы она верир. Доғрудур, ушағын һәр суалына чаваб вермәк мүшкүлдүр. Лакин мүмкүн олан дәрәчәдә чаваб вериб, ону сакит етмәк лазымдыр. Мән дә анама чох суал верәрдим. Бир дәфә анам илә бағымызда идим. Чырчырама арамсыз чырылдајырды.

— Ана, о чырчырама нә дејир? — дејә суал етдим.

— Оғлум, о чырчырама дејир ки:

Гарышгачыг — гурушгачыг.
Мәнә деди, гарышгачыг.
Деди, деди, деди, деди.

Мән анамын бу чавабына хејли күлдүм. Сонра о сөзләри әзбәрләдим. Чырчырама охујанда мән дә она гошулуб дејәрдим:

— Гарышгачыг — гурашгачыг.
Мәнә деди, гарышгачыг.
Деди, деди, деди, деди.

Сәсләрин аһәнки чырчыраманын охумасына елә бәнзәјирди ки, санки доғрудан да чырчырама о сөзләри дејирди.

* * *

Јенә бир күн анам һәјәтдә отуруб көјнәк тикирди. Мән дә јанында отурмушдум. Сәрчәләр «чик-чик» едәрәк һәјәтә сәс салмышдылар. Тут ағачынын башында отурмуш сәрчә бирдән: «Чыррыт!» едәрәк сәс салды. Сәрчәләр о дәгигә сәсләрини кәсиб өзләрини чәпәрин ичинә сохдулар. Мән буна тәәччүб едиб сорушдум:

— Ана, о сәрчә нә деди? Гушлар нијә кизләндиләр?

— Оғлум, о сәрчә деди ки, гачын, тез кизләнин, будур гырғы кәлир!

Доғрудан да бир аздан сонра гырғы көрүндү. Чил хоруз гышгырыг салды. Гырғы дајанмајыб кечди. Мән һејрәтдә идим. Тәәччүблә сорушдум:

— Ана, бу гуш дилини сән һарадан билирсән? Мән дә өјрәнә биләрәмми?

Анам күләрәк деди:

— Нијә билмирсән! Гушлара фикир версән, өјрәнә биләрсән. Тағы әмоғлун овчудур. О, гушлар, һејванлар һаггында чох шеј билир. Ондан соруш десин.

ТАҒЫ ӘМИ

Әмим Мирзә Мәммәдин үч оғлу вар иди: Тағы, Аслан, Мәһди. Тағы бөјүк, Мәһди кичик гардаш иди. Сонунчу Иранда тибб тәһсил едәрди. О, Ирана кедән заман мән чох кичик олдуғума көрә јадыма кәлмир. Гардашлардан јалныз Тағы евли иди. Онун мәндән ики јаш кичик Мәммәдаға адлы бир оғлу вар иди. Бу, мәним ојун јолдашым иди. Тағы әми саир әмизадәләримә нисбәтән мәндә бөјүк тә'сир бурахмышды. Сәхавәтли, рәһмдил, һәлим тәбиәтли бу шәхс өз хасијјәти чәһәтинчә һамынын һөрмәтини газанмышды. Атам кими онун да ова артыг һәвәси вар иди. Гызылгуш, гырғы, тула сахлајыб, өләнә кими ондан әл көтүрмәди. Ата мәһәббәтини көрмәдимсә

дә, аталыг мәһәббәтини бу севкили әмизадәмдә көрдүм. Тағы әми гушчулар арасында мәшһур иди. О, бәсләдији гушун өнүндән бир гырговул гачыб чаныны гуртара билмәзди. Ов тулалары да чох тә'лимли олардылар.

Мән әввәлләрдә гушларын адларыны, нөвләрини, јашајышларыны, хасијјәтләрини билмәздим. Чалаған илә гузғуна фәрг гојмаздым. Онлары мәнә өјрәдән Тағы әми олду. Көјүн үзүндә бир гара нөгтә көрүнән алычыгушу мәнә көстәрәрәк дејәрди:

— Бах, о көј үзүндә сүзән гуш гарагушдур. Ова чыхыбдыр.

— Тағы әми, о јухарыда гуш јохдур. О, кими ов едәчәкдир? — дејә сорушдугда:

— Онун ову јердәдир. Алычы гушларын көзләри чох ити олар. Онлар јердә сичан кими хырда бир һејванын һәрәкәт етмәјини көрәрләр. Инди о гарагуш да јердә довшанын гачдығыны, ја кәклијин учмағыны көрдүкдә, илдырым кими шығыјыб чајнағына алачагдыр. Сонра бир уча дағын башында отуруб јејәчәкдир, — дејә Тағы әми мәнә чаваб верәрди.

Мән гарагуш, гузғун, чалаған, гызылгуш, гырғы, јапалаг, бајгуш, сар кими әт јејән вәһши гушлары, алачаһрә, шејда бүлбүл, сарыкөјнәк, балтадимдик кими охујан бағ гушларыны, ја да турач, гырговул, кәклик, чил, билдирчин кими ов гушларыны мәктәбдә шәкилдән јох, һәлә ушаг икән тәбиәтин өзүндә, Тағы әминин васитәсилә көрдүм, өјрәндим. Онун мүрәббилик вәзифәси бир бунларла битмирди. Мүһитимдә көрдүјүм шејләрин адларыны, онларда әмәлә кәлән дәјишикликләри јенә дә ондан өјрәндим. Мән әввәлләр гурдлар илә кәпәнәкләрин әлагәдар олдугларыны билмәздим.

Бир дәфә бағда ала-бәзәк бир гурду јарпаға бүкүб кәтирдим.

— Тағы әми, бах көр нә гәшәнк гурддур? — дејә она көстәрдим.

— Доғрудур, көзәлдир. Лакин бу гурд кәпәнәк оланда даһа да көзәл олачагдыр, — дејә Тағы әми әлавә етди.

Мән тәәччүб едәрәк сорушдум:

— Бундан нечә кәпәнәк олачагдыр? Онун ганадлары вар, бунун јохдур.

Тағы әми чаваб верди:

— Бу гурд јарпаг јеја-јеја бөјүјәчәкдир. Сонра һөрүмчәк кими тор һөрүб ичиндә галачагдыр. Бир мүддәтдән

сонра онун көзләри, ајаглары јох олуб топал олачагдыр. Сонра топала ганадлар, көз кәләчәкдир. Јазын исти күнләринин биринде барамасыны дешиб чыхачагдыр. Бағда учуб чичәкләрә гондугда, сән дә папағыны әлинә алараг ону тутмаг фикринә дүшәчәксән.

Мән о вахта кими ипәк гурдунун сахланылмасыны көрмәмишдим. Сонралар өзүмүз гурд сахладыгда Тағы әминин нағыл етдијини өз көзүмлә көрдүм.

* * *

О заман мәндә ики арзу варды. Бири ат миниб сејр етмәк, дикәри Тағы әми кими гуш овуна кетмәк. Бунларын биринчисинә Тағы әми разы олараг, икинчиси үчүн:

— Һәлә ова кедән вахтын дејил, кәлән ил сәни гырғы илә билдирчин овуна апарачағам. Гызылгуш овуна атла кедәрләр. Јахшы ат минмәк өјрәнсән, она да апararам, — дејә мәни севиндирди.

Тағы әми дедијинә әмәл едән шәхс иди. О күндән атлары сувармаға көндәрәндә, мәнә дә боз мадјана минмәјә изин верди. Анам тәшвишә дүшәрәк:

— Ај Тағы, ат ушағы јыхар, — дедикдә:

— Горхма, һеч зад олмаз. Бизләр ат үстүндә бөјүмүшүк, — дејә ону сакит етди.

Мән кет-кедә кәнд ушаглары арасында биринчи ат минән олдум. Бир һадисә анамы горхуја салды. О мәни бир мүддәт ат минмәјә гојмады. Белә ки, бир дәфә Һәсән адлы јолдашымла Ағдам базарына кедирдим.

— Кәл чапышаг, — дејә јолдашым тәклиф етди. Онун алтында үчјашар үркә иди, мәнимкиндә Тағы әминин боз мадјаны.

— Кәһәр ат алтымда олсајды, кәл чапышаг демәздин, — дејә Һәсәни утандырдым.

— Ејби јохдур, сәнә бир гәдәр ара версәм, разы оларсанмы?

— Оларам, — дејә чаваб вердим.

Базарла, чапышдығымыз јерин мәсафәси ики километрә кими вар иди. Јол енли вә һамар иди. Горхулу јол үч дөнкә иди. Мән ирәлидән, Һәсән архадан атларын башыны бурахдыг. Ики дөнкәни саламат кечдик. Үчүнчү дөнкәјә хејли галмыш Һәсән кәлиб мәни кечди. Буну көрдүкдә мән атын башыны јығдым. Лакин Һәсән үркәни

сахлаја билмәзди. Базара дөнән дөнкәни кечдикдә үркә Һәсәни үстүндән үч метрәјә гәдәр атды. Буну көрдүкдә адамлар јүјүрүшдүләр. Мән дә кәлиб чатдым. Һәсәнин гычы ики јердән сынмышды. Ону халча үстә гојуб евләринә апардылар. Сејидлинин мәшһур сыныгчысы Мәшәди Јусиф ону бир ајын әрзиндә сағалдыб ајаг үстә гојду. Һәсән ирәлики кими јенә бизимлә ојун јолдашы олду. Онда ахсамагдан әламәт белә галмамышды.

Бу мәшһур сыныгчыны ушаглар үчүн јаздығым «Нурәддин» адлы һекајәдә јад етмишәм.

ГУШ ТУТМА

Тағы әминин көстәриши илә мән вә Мәммәдағa гаратојуг, алачәһрә, сәрчә кими гушлары тутмағы өјрәнмишдик. Гаратојуг тутмаг үчүн ат гылындан чәлә һөрүб, бағда, ағачлар алтында чох көзәл олан јердә гурурдуг. Өзүмүз дә узагда, ағач алтында кизләниб, пусгуда дурурдуг.

Гаратојуг бағын хәзәлләрини тојуг кими ешәләјә-ешәләјә кәлиб ахырда чәлә гурдуғумуз јерә чыхырды. Ешәләндији вахт ајағы чәләнин гылдан гајрылмыш көзүнә дүшүрдү. Гаратојуг ајағыны чәкдикдә гыл һалга даралыб ону бәнд едирди. О заман гуш ајағыны азад етмәк үчүн дартынырды вә чапалајырды. Буну көрдүкдә биз гаратојуғун үстүнү алырдыг. Севинә-севинә апарыб гәфәсә салырдыг. Гаратојуг әсарәтә тез өјрәнишир, сонра охумаға башлајыр. Һәтта ону тар илә охумаға өјрәдирләр.

Сәрчә тутмаг үчүн һеч чәлә дә лазым кәлмирди. Һәјәтин бир күнчүндә хәлбирин алтына вә јанларына дән төкәрдик. Хәлбирин бир јаныны галдырыб алтына карандаш кими һамар чубугдан дирәк верәрдик. Чубуғун алт учуна узун сап бағлајыб пусгуда дурардыг. Сапын учу әлимиздә оларды. Сәрчәләр дәнләјә-дәнләјә кәлиб хәлбирин алтына кирдикдә бирдән сапы чәкәрдик. Сәрчәләр нә гәдәр чалд гачсалар да, јенә бир-икиси хәлбирин алтында галарды.

Бунларын мараглысы чәртмә илә алачәһрә тутмаг иди. Бүтөв гозу ики парча едәрдик. Парчанын бирини там ортасындан дешәрдик. Бу дешијә чөп тахардыг. Онун

учуна да бирчә дәнә ат гылындан кәмәнд кими һалга гајырыб бағлајардыг. Чөпүн учуну гоз ләпәсиндән јухары чыхартмырдыг. Чәртмәни бағда ја јерә санчардыг, ја да ағачда будаға бағлардыг. Алачәһрә гоза чох ашигдир. Чәртмәни көрә-көрә јенә дә өзүнү онун үстә атыр. Лакин гоз ләпәсини димдикләркән, һәмишә ајагларыны һалганын ичинә дүшмәкдән көзләјир. Нә гәдәр чәлдлик етсә дә ахырда дадлы гоз ләпәси онун әсир дүшмәсинә баис оларды. Ајағы тора дүшүб асыла галдыгда, гышгырыг саларды.

МӘММӘДАҒАНЫН АЛАЧӘҺРӘСИ

Чох көчәри гуш вар ки, гыш мөвсүмү Гарабағда галыб, исти јерләрә көчмәјир. О чүмләдән бири дә бағ гушу алачәһрәдир. Нағыл етдијим ил гыш боллу гар вә човғун илә кәлди. Һәр нөв һаваја өјрәнмиш сәрчәләр белә гыша давам кәтирә билирдиләр. Онлар күндүзләр өзләрини һәјәтә, төвләјә, пејинлијә, евләрин дәһлизләринә сохараг јем тапырдылар. Кечәләр дә саманлыға, дәјәләрә, дахмаларын, күләш дамларын дешикләринә кирәрәк өзләрини сојугдан мүһафизә едирдиләр. Лакин бағларда јашајан шух, севимли алачәһрәчикләр белә һавада һәм ачындан, һәм дә сојугдан артыг әзијјәт чәкирдиләр. Бунларын бүтүн пәнаһ јерләри бағларын гаратикан чәпәрләри иди ки, орада аз-чох јем тапа билирдиләр. Кечәләр дә орада јатырдылар. Һәмин гыш, јолдашым Мәммәдағаны чичәк азары тутду. Бу хәстәлијә дүшәни сојугдан сахламаг лазымдыр. Мәммәдаға Тағы әминин тәк өвлады иди. Она көрә онун хатири әзиз иди.

Мәммәдағанын чох көзәл хасијјәти вар иди. Мән ону һәр вахт мүһафизә едәрәк гојмаздым ки, ушаглар она әзијјәт версинләр.

Әмизадәләримин көһнәдән галма бир гара дамы вар иди. Орада һеч кәс олмурду. Мәһсул сахламаг үчүн анбар иди.

Гара дамлар гышда чох исти оларлар. Нечә дә олмасын! Дәрин гују кими јерин ичинә кирән дамлара ортадан бир бача гојуб үстүнә бир метроја гәдәр галын торпаг төкүрдүләр. Бу ағырлыға давам кәтирмәси үчүн дама чох бөјүк тирләрдән дирәк вурурлар. Ичәријә кирмәк үчүн торпаг пилләләр газырлар. Онун үстүнү өртүрләр.

Буна дәһлиз дејирләр. Бабаларымызын бу көһнә «имарәт»инә нәдән «гара» ады верилдијини билирсинизми? Ики шејдән: бири үстүнә төкүлән гара торпагдан, о бири түстүдән, ичәриси һисләниб гурум тутараг, гаралмағындан.

Тағы әми Мәммәдағаны сојугдан сахламаг үчүн арвады Бачыханымла дама јығышды. Очаға бөјүк көтүкләр гојуб јандырырдылар. Кечә-күндүз дамда очаг сөнмәзди. Бајырдан ичәри кирдикдә санки бир һамама кирирдин. Мәним күнләримин чоху бурада кечирди. Тағы әми овдан чүрбәчүр һадисәләр сөјләјирди.

Мәммәдағаны севиндирмәк үчүн бир дәфә чәртмә гуруб бир алачәһрә тутдум. Мәммәдаға буна чох шад олду. Гәфәс олмадығы үчүн алачәһрәни бир күн ашсүзән алтында сахладыг: заваллы гушчығаз о гәдәр ачлыг чәкмишмиш ки, азадлығы үчүн әсла чалышмајыб, анчаг гарныны дојдурурду. О бири күн ајағына узун сап бағлајыб дамын ичинә бурахдыг. Гушчығаз јенә дә гачмаг фикриндә дејилди. Дамын ичиндә, дәндән тутмуш чөрәк, гənd гырынтыларына кими нә дүшүрдү димдикләјиб јејәрди. Мәммәдағаја елә өјрәнмишди ки, она сүд доғрамасы, сүдлү аш, фирни вә гејри хөрәк вердикдә алачәһрә дә бошгабын гырағына гонуб онунла бәрабәр јејәрди. Бир аздан сонра сапы да ајағындан ачдыг. Буна чох шад иди. Чүнки дамда сап илә раһат кәзә билмирди. Һәмишә димдији илә сапы ајағындан чыхартмаг истәјирди. Бу күндән сәрбәст олараг, дамын ичиндә чик-чик едә-едә каһ учурду, каһ јорған-дөшәк јүкүнүн үстә отуруб мүркүләјирди. Лакин дамдан бајыра чыхмырды.

Бир сәһәр дамда отурмушдуг. Биринчи күн иди ки, һава ачылыб күн чыхмышды. Күнәшин шәфәги дамын бачасындан ичәријә дүшмүшдү. Алачәһрә чик-чик едәрәк дамда учурду. Бирдән бачадан чыхыб кетди.

— Аһ, гушум гачды! — дејә Мәммәдаға гышгырды.

— Горхма јенә кәләчәкдир. Белә исти јери, јемәк-ичмәји бурахыб кетмәз, — дејә Тағы әми ону сакит етди. Доғрудан да бир аздан сонра јенә дә чик-чик едәрәк бачадан ичәри учду.

Бу севимли гушчығаз тамам гыш дамда јашајыб, баһарда бағa учду. Лакин көһнә мәканыны вә достларыны унутмајыб каһдан бир зијарәт едирди.

Јазын исти күнләриндән башламыш пајызын әввәлинә кими, бағларда кәздикдә, дар доггазларла кетдикдә, коллугда, гуланчарлыгда биз ушаглар өзүмүзү зәһәрли иланлардан көзләмәлијдик. Ачыглыг јердә бу асан иди. Лакин бағда, галын отлар ичиндә гыврылыб јатмыш иланы һардан көрүб, өзүмүзү бу мүзүр һејвандан мүһафизә едәјдик? Достумуз корамал отларын арасы илә һәрәкәт етдикдә мә'лум олурду. Амма зәһәрли иланлар мә'лум олмурду. Бир јај олмајырды ки, илан ушаг вурмамыш олсун. Онлар да биздән пајларыны јахшыча алардылар. Исти күнләрдә чәпәрләрин дөшү иланларла долу оларды. Онлар јуваларындан чыхыб өзләрини күнә верәрдиләр. Биз дә дәстә бағлајыб онларла мүһарибә едәрдик. Һәр биримизин әлиндә узун чомаг оларды. Кимин көзүнә гыврылыб јатмыш, ја һәрәкәт едән илан саташ-саjды, тез чомағы илә вуруб өлдүрәрди. Һәр кәс чох өлдүрсәјди, о, биринчилији газанарды.

Билмирәм һарадан чыхмышса, куја кәртәнкәләләр иланлара ағу верирләр, она көрә бунлары да дүшмәнләр сырасына гојуб гырардыг. Бу барәдә Тағы әмидән сорушдугда о, белә чаваб верди:

— Јалан сөздүр; кәртәнкәләләрин зәһәри јохдур. Өзләри дә зәһәрли һәшәраты јејиб тәләф етмәклә бизә бөјүк мәнфәәт јетирирләр. О ки галды илана, онун ики зәһәрли диши вар. Зәһәр дишинин дибиндә назик пәрдәли ики тулуғун ичиндәдир. Илан чалдыгда пәрдәләр јыртылыб зәһәр јаралының ганына гарышыр, ону зәһәрләјиб өлдүрүр.

Тағы әминин бу вердиҗи мә'луматдан сонра биз кәртәнкәлә гырмағы тәрк етдик.

ТАҒЫ ӘМИНИН ТӘРЛАНЫ

Тағы әминин ики нөв ов гушу оларды. Бири гызылгуш, о бири ғырғы. Гырғы илә Тағы әми билдирчин тутарды. Гызылгуш илә гырговул, кәклик, турач овуна кедәрди.

Сон заманлар Тағы әми бир јерә кетдикдә гушлары мәнә тапшырырды. Гушлара нә гәдәр вә нә чүр әт вермәји Тағы әми мәнә өјрәтмишди.

— Бах, әт јағлы олмасын, — дејә Тағы әми дүбарә тапшырарды.

Мән Тағы әминин һәр һәрәкәтини көтүрмүшдүм. Онун кими бәһләни кејирдим. Гушун бағыны гыфылдан ачардым. Әти әлимә аларағ, бир-ики аддымдан гушу мушгурурдум. Ач гуш тез өзүнү әтин үстүнә атырды. Лакин Тағы әми кими гушу ағача бурахыб чағырмаға чүр'әт едә билмирдим. Горхурдум ки, дөвр едиб наваја галхсын, тута билмәјим.

Нағыл етдијим ил, Тағы әми дағдан кәлдикдә, өзү илә бир гызылгуш да кәтирди. Бу тәрлан иди. Тағы әми ону јувадан дүшүрмүшдү. Она лазым олан тәрбијәни верәрәк ова һазырлајырды. Бир мүддәт ач сахлајыб јем вахты һәјәтдә ағача бурахырды. Сонра әлинә чүчә көтүрәрәк һәјәтин о бири башындан чағырырды. Тәрлан чүчәни көрдүкдә учуб әлинә гонурду. Чүчәнин түкләрини јолмаға башлајырды. Әтини диддикдә Тағы әми чүчәни гушун әлиндән алыб ону јенә ағача бурахырды. Дүбарә чағырырды. Гуш учуб кәлирди. Бир-ики дәфә белә етдикдән сонра једирирди. Сабаһысы чүчә әвәзинә әт көтүрүрдү. Бә'зи вахт гырмызы дәсмалы бүкәрәк әтә охшадырды. Тәрлан она да кәлирди.

Бу тәрланын чајнаглары гејри гушлара көрә чох ити иди. Бәһләдән кечиб әлә батырды. Ики бәһләни бир-бириниң үстүндән кејмәјинчә ону әлә көтүрмәк мүмкүн дејилди.

Бир дәфә Тағы әми базара кетмишди. Тәрлан һәјәтдә, өз мүәјјән јериндә гыфыл үстүндә бағлы иди. Мән вә Мәммәдағa бағда идик. Бирдән һәјәтдә гышгырыг гопду. Биз гачараг кәлдик. Онда көрдүк ки, тәрлан, Мәммәдағанын бир јашында бибиси оғлу Әјјубу басмарлајыб чүчә кими алтына алыбдыр. Арвадлар да гушу тутуб чәкирләр ки, ушағы бурахсын.

— Нә гајырырсыныз? — дејә гышгырдым. — Гушу чәкмәјин, јохса ушағын этини гопардар. — Чәлд арвадлары кәнар едиб тәрланын ајагларыны сыхмаға башладым. Гушун чајнаглары ачылыб ушағы бурахды. Арвадлар бу иттифагдан елә һәјәчана кәлмишдиләр ки, гушу боғуб өлдүрмәк истәјирдиләр. Мән мане олдум. Јахшы ки, бу һалда Тағы әми өзү кәлиб чыхды. Арвадлары сакит едәрәк деди:

— Јахшы, мән гушуму бу күндән дамда сахлајача-

ғам. Сиз дә ушагларыныздан муғајат олуб, башына бурахмајын.

Тәрланын Әјјуба һүчүм етмәсинә онун гырмызы көјнәји сәбәб олмушду. Тәрлан гырмызы шејә һәрис иди. Һарада көрсәјди үстүнә атланарды. Тағы әминин бу тәрланы ахырда мәшһур бир гуш олду.

АХТАР ВӘ ШӘНКҮЛ

Ахтар вә Шәнкүл Тағы әминин ов тулалары иди.

Ахтар еркәк, Шәнкүл ганчыг иди. Ахтар гысабојлу, көдәктүклү, бозрәнкли, көркәмсиз тула иди. Шәнкүл исә чох јарашыглы бир ит иди. Боју орта бојдан һүндүр иди. Көдәк мәхмәр кими һамар, дүмағ рәнкли, үстү гара халлы вә золаглы түкү вар иди. Бели, ајаглары, бурну инчә иди. Гашларынын үстүндә ики көзә бәнзәјән халы варды.

Бу тулаларын заһирләри башга олдуғу кими, хасијјәтләри дә башга иди. Ахтар гашгабаглы, тәнбәл, истираһәт севән тула иди.

Шәнкүл дирибаш, шән, меһрибан, севимли бир һејван иди.

— Ит дә күләрми? — дејә шүбһә едән шәхс Шәнкүлүн күләр һаләтини көрдүкдә — бәли, күләр, — дејә тәсдиг едирди. Будур, тәнбәл Ахтар һәјәтдә узаныб өзүнү күнәшә верир. Шәнкүл исә ојнамаг истәјир. Нә етсин? Кимлә ојнасын? Боздар көпәкләми? О гочалмыш, көзләринә пәрдә кәлмиш һејвәрә бир көпәкдир. Онунла ојнамағы Шәнкүл севмир. Бир дәфә онунла ојнадыгда Боздар нәдәнсә ачыгланыб ону боғмушду. Ондан бәри Боздар илә јахынлыг етмирди.

Тәнбәл дә олса, јенә өз јолдашы Ахтар, Шәнкүл гысыла-гысыла кедиб, Ахтарын ајағындан чәкмәјә башлады. Ахтар башыны галдырыб, дишләрини ағардараг мырылдады. Шәнкүл кәнара чәкилди. Ахтар јенә узанды. Бир аздан сонра Шәнкүл кәлиб Ахтарын гулағындан јапышараг чәкмәјә башлады. Ачыглы Ахтар галхараг онун үстә һүчүм етди. Шәнкүл гојуб гачды. Ахтар јенә узаныб јатмаға мәшғул олду. Инди Шәнкүл ону башга јол илә тәнкә кәтирмәјә башлады. Ахтарын үстүндән о тәрәф-бу тәрәфә тулланараг ону нараһат етди. Ахтар билирди ки, ојнамајынча Шәнкүл ондан әл чәкмәјәчәкдир. О иди ки,

бир дәфә үстүндән тулландыгда чәлд галхыб ону басмарлады. Сонра бурахыб өзү гачды. Шәнкүл ахыр мәрамына чатды. Ахтар шөвгә кәлиб онунла ојнамаға башлады.

Шәнкүл илә Ахтарын әсил бајрамы Тағы әми кәһәр аты миниб, гызылгушу әлинә көтүрәрәк ова кедәндә иди. Тулалары чағырмага еһтијач јох иди, чүнки гызылгушун гумро сәси онлары хәбәрдар етмишди. Инди Ахтары танымаг олмурду. Тәнбәллик нечә олмушду? Һәрәкәтсизлик һарада галды? Шәнкүлә кәлдикдә о, шадлыгдан өзүндән чыхарды. Каһ сирк итләри кими Ахтарын үстүндән тулланарды, каһ гоча Боздарын гујруғундан дартарды, каһ да дарвазаны чырмаглајыб гачмаг истәјирди.

Бунларын хасијјәтләри овда бүрузә верәрди. Ахтар овун изини арадыгда арам вә диггәтлә һәрәкәт едәрди. Шәнкүл исә сәбирсизликлә каһ ирәли гачарды, каһ јана үз тутуб кедәрди. О заман Тағы әми:

— Шәнкүл галды! — дејә ону чағырарды. О да саһибинә табе олараг о саат кери гајыдарды, овун изини јенидән арамаға башларды.

Ову тапдыгда Ахтар да, Шәнкүл дә өз тә'лимләри үзрә сағ әлләрини галдырараг Тағы әмијә бахырдылар.

Тағы әми:

— Бас! — дедикдә атланыб гушу галдырардылар. Лакин бурада да Шәнкүл бә'зи вахт, әләлхүсус Тағы әми кечикдикдә әсәбиләшәрәк ову изинсиз галдырарды.

ЧӘРИҚ СӘФӘРИ

Јазын ахыры иди. Бичин башланмышды. Тағы әминин аиләси Чәријә көчмүшдү. Чәрик, Сејидли кәндинин әкин вә отлаг јерләри иди. Орада бизим дәјирман вә әкин јерләримиз вар иди. Тағы әми мәни бикеф көрдүкдә:

— Гәм етмә. Бичин гуртарыб хырман башландыгда, кәлиб сәни дә апарачағам. Орада Мәммәдаға илә вәлә минәрсиниз. Сонра тез-тез билдирчин овуна кедәчәјик, — дејә мәним көнлүмү алды.

Арадан он күн кечмиш Тағы әми өкүз арабасы илә кәлиб чыхды.

— Һазыр ол, сабаһ сәни дә Чәријә апарачағам. Мәммәдағанын балыг гармағы бурада галмышдыр. Онункуну

да, өзүнүнкүнү дә көтүр, орада балыг тутарсыныз, — дејә Тағы әми тапшырды. Һазыр тилов олмадығы үчүн Тағы әми ијнәни әјиб бизә гармаг гајырмышды.

Сәһәр еркән араба гошулду. Тағы әми бәһләни мәнә верәрәк деди:

— Ал бәһләни кеј, гырғыны сән апарачагсан, арабаны мән сүрәчәјәм.

Мән буна чох шад идим. Шәнкүл вә Ахтар мәндән дә артыг шад идиләр. Анам мәни өтүрдүкдә:

— Бах, оғлум, күнәшдә кәзмә, чајда чиммә, јохса гыздырарсан, — дејә тапшырды. Лакин өзү дә билирди ки, бунлара әмәл олунмајачагдыр. Јола дүшдүк. Шәнкүл илә Ахтар арабанын ағыр ајағы илә кедә билмәјиб каһ ирәли гачырдылар, каһ да гајыдыб гаршымыза кәлирдиләр. Ағдамдан Чәриҗә 9—10 километр јол иди. Чәриҗин тарлаларына чатдыгда Ахтар илә Шәнкүл овламаға башладылар. Тағы әминин көзләри тулаларда иди.

— Ахтар овун изинә дүшмүшдү. Гырғыны мәнә вер, — дејә Тағы әми арабадан дүшдү. Мән гырғыны она вердим. Тағы әми гырғынын гајышыны ачды. Бу һалда Ахтар сағ ајағыны галдырараг марыға дурду. Тағы әми гырғыны овчуна алды. Ахтара јахынлашараг:

— Ахтар, бас — дејә әмр етди. Тула о саат өзүнү билдирчинин үстүнә атды. Билдирчин пырылты илә галхды. Тағы әми гырғыны кәмшәди. Билдирчин әлли аддым гачмамышды ки, гырғы ону һавада чајнағына алыб јерә енди. Мәнзилә кәлиб чатынча Тағы әми алты билдирчин тутду.

— Наһара сизә билдирчин чығыртмасы верәчәјәм. Мәммәдағанын гызыл инәји дә јеничә доғмушдур. Ләзәтли буламасы вар, — дејә Тағы әми тә'риф етди.

Мәним кәлмәјимә Мәммәдаға чох шад иди. Бичарә нә етсин? Бөјүкләр ишә мәшғул, ојнамаға ушаг јох.

БАЛЫГ ЈЕРИНӘ ИЛАН

Бир күн Мәммәдаға илә дәјирманын ашағысында чинарларын көлкәсиндә отуруб, гармаг илә балыг тутурдуг. Бир саатдан артыг овламағын нәтичәсиндә адама бармаг ирилијиндә ики балыг тутмушдуг.

— Eh! Индијә кими әлимизлә көлмәләрдән бундан чох тута биләрдик, — дејә Мәммәдаға шикајәтләнди.

— Доғру дејирсән, дур кедәк ахтараг, — дејә мән дә онун фикринә шәрик олдум.

Дәјирманы јатырдыгда, сују дәһнәдән арха бурахардылар. Су ахаркән јери ојуб чухурлар, ојуглар әмәлә кәтирәрди. Дәјирман ишләдикдә архын сују кәсиләрди. Су анчаг ојугларда, чухурларда көлмә тутарды. Мәммәдаға илә бу көлмәләрдә балыг ахтарырдыг.

Јенә дә ајагларымызы сојунуб, голларымызы чирмәләјәрәк балыг ахтармаға башладыг. Бир аз вахтда 7—8 балыг тутдуг. Арх ашағы кедәркән бир бөјүк көлмәјә раст кәлдик. Палтарымызы сојунмаға мәчбур олдуг. Су көлмәдә көбәјимизә кими чыхырды. Бир аз сују арашдырмышдыг ки, Мәммәдаға сәсләнди:

— Бај, балыг әлимә дәјди!

— Һаны, һаны? — дејә мән дә онун јанында ахтармаға башладым. Бир аздан сонра мәним дә әлимә бир узун шеј дәјди.

— Нә узун балыгдыр... Сөз ағзымызда јарымчыг галды. Гара золаглы, учлары диш-диш бир илан сујун үзүнә чыхды.

— Илан! — дејә гышгырдым. Биз чәлд судан чыхдыгда илан да үстүмүзә һүчум едәрәк гуруја чыхды. Лакин көлмәнин әтрафы јамач олдуғундан сүрүшүб, јенә суја дүшдү. Бизим гышгырығымыза хырмандан Тағы әми илә бәрабәр адамлар төкүлдүләр. Илан судан бир бармаг јухарыда дешик тапыб башыны ораја сохмушду. — Адамлар күрәк илә ону өлдүрүб судан чыхартдылар. Тағы әми илана бахараг деди:

— Јахшы саламат гуртармысыныз. Бу илан күрзәдир. Чох зәһәрли иландыр. Көрүнүр јухарыдан сүрүшүб суја дүшмүшдүр, сонра чыха билмәмишдир.

Мән Сејидлинин чәпәрләриндә белә илан чох көрмүшдүм вә ушаглар илә дә өлдүрмүшдүм. Лакин күрзә олдуғуну билмирдим. Бу һадисәни узун мүддәт унуда билмәдим. Буна сәбәб Крыловун «Ушаг вә илан» тәмсили иди ки, ушаглығымда әзбәрләтмишдиләр. Инди дә ону јадымда сахламышам.

Истәр икән балыг тута, илан тутуб бир ушаг,
Парчаланыб горхудан о вахтында дил-додаг.
Илан бахыб ушаға агил ол, дејиб, әкәр
Артса белә чүр'әтин, чох зәрәр сәнә дәјәр.
Һифз еләди бу сәфәр аллаһ сәни, шүкр гыл,
Бундан сонра зарафат етдијини таны, бил.

629—16

Тахыл бичилиб дөјүлмүшдү. Галмышды дәјирман ишн. Тағы әми асудә иди. Күнләринин чохуну овда кечирирди. Јахында ов етдикдә мәни дә өзү илә апарырды. Бир күн Мәммәдаға анасы илә Сејидлијә кетмишдиләр. Онлар бир дә ахшам гајыдачагдылар. Тағы әми деди:

— Дур, биз дә онлар кәлинчә билдирчин овуна кедәк.

Мән бу тәклифдән артыг шад олдум, чүнки ахшама кими јолдашсыз нә едәчәјими өзүм дә билмирдим. Тағы әми ов торбасыны бојнундан асараг деди:

— Вәзифәләримизи ајыраг. Ахтар илә Шәнкүл билдирчини изләјиб галдырачаглар, мән дә гырғыны вахтында вурачағам. О да ову тутачагдыр. Сән дә онлары бу торбаја долдурачагсан.

Мән Тағы әминин сөзүнә күлүб дедим:

— Мәним ишим һамысындан асандыр.

Ов үчүн узаг кетмәк лазым дејил. Бичилмиш тарлаларын күләшлијиндән билдирчинләрин — «бит-биллит» сәсләри кәлирди. Тағы әми зәмиләрә чатдыгда:

—Ахтар, тет! Шәнкүл, тет! Һа бурда, һа бурда, Шәнкүл галды! — дејә тулалары овлатмаға башлады. Бу күн Шәнкүл Ахтара үстүн кәлмишди. Биринчи ову галдыран о олду. Тағы әми билдирчинин башыны кәсиб мәнә вердикдә Ахтарын ајағы алтындан бир билдирчин дә галхды. Гырғыны бурахмаға фүрсәт олмады. Билдирчин учуб јахын бир колун ичинә кирди.

— Ејби јохдур, о да бизим малымыздыр, һара кетсә ахырда сәнин торбанда олачагдыр, — дејә Тағы әми кола тәрәф үз гојду. Биздән ирәли тулалар јүјүрүб кола чатдылар. Икиси дә башларыны колун ичинә сохдугдан сонра дал-далы чәкилмәјә башладылар. Бу вахт биз онлара чатдыг.

— Тағы әми, тулалар нә үчүн кери чәкилдиләр, — дејә сорушдум.

— Јәгин илан көрмүшләр, бу саат биләрик, — дејә Тағы әми кола диггәтлә бахмаға башлады. — Сәһв етмәмишәм,иландыр, өзү дә күрзә. Гыврылыб јатмышдыр. Бу саат ону тутачағам, — дејә Тағы әми гырғыны мәнә верди.

Тағы әми иландан әсла чәкинмәзди. Бир балача ағач илә башындан басыб, тутарды. Инди дә тәнбәки чубуғуну чибиндән чыхарыб ичиндән бир гәдәр гыр чыхартды.

Сонра һәмин чубуғун сапы илә иланын башындан басыб боғазындан јапышды. Һазыр етдији чубуг гырыны иланын боғазына салыб ону бир гәдәр әлиндә сахлады. Сонра јерә гојду. Илан һәрәкәтсиз галды. Мән тәәччүб едәркән Тағы әми деди:

— Иланын зәһәриндән башгалары өлдүјү һалда, илан өзү тәнбәкинин гырындан зәһәрләниб тәләф олур. Инди бу илан шишиб көтүк кими олачагдыр. — Буну дејә Тағы әми иланы көтүрүб колун үстүнә гојду. Сонра гырғыны мәндән алыб:

— Ахтар, тет! Шәнкүл, тет!—дејә тулалары кола кирмәјә чағырды. Шәнкүл иланын өлүсүндән дә горхараг кола јахын дүшмәди. Ахтар исә өзүнү колун ичинә сохду. Лакин билдирчини орада тапмады. Мә'лум олду ки, билдирчин илан фәгәрәсиндән истифадә едәрәк өзүнү башга јерә вермишдир. Ахтар да овдан әл чәкән һәриф дејилди. Тезликлә онун изинә дүшүб тапды. Тағы әми дејән кими бу да бизим малымыз олду. Күнәш гуруба енирди. Торба да кетдикчә шиширди.

— Даһа кифајәт едәр, — дејә Тағы әми евә тәрәф дөндү. Бир аз кетмишдик ки, Шәнкүл ајағыны галдырараг Тағы әминин үзүнә бахды.

— Бу да Шәнкүлүн хатири үчүн, — дејә Тағы әми гырғыны овчуна алды. Шәнкүл буну көрдүкдә өзүнү билдирчинин үстүнә атды. Гырғы бу сон билдирчини дә тутду. Тағы әми буну гырғыја вермәк истәдикдә:

— Тағы әми, о билдирчини өлдүрмә, мәнә вер, ону евә дири апарачағам, — дејә ричa етдим.

— Јахшы, ал буну. Торбадан бир билдирчин вер, гырғыја једирдим.

Мән Тағы әмијә бир өлү билдирчин вердим, о да дири билдирчини мәнә верди. Билдирчини чибимдә әлимлә тутмушдум. Заваллы һејванчығын үрәји елә дөјүнүрдү ки, дејәсән бу саат партлајыб, чаны чыхачагды.

Фикрим даим бунда олараг нечә гајыдыб илан олан кола чатдығымызы билмәдим. Тағы әми иланы көстәрәрәк деди:

— Көрүрсән нечә шишмишдир?

Мәним јенә дә фикрим чибимдәки гушда олараг, илана мәһәл гојмадым. Тағы әми мәни фикирли көрәрәк деди:

— Көрүрәм, һәм јорулмусан, һәм дә ачмысан, белә-ми? Сәбир елә, евә јахынлашмышыг.

— Јох, Тағы әми, мән јорулмамышам, амма ачмышам.

Јорулмағымы бојнума алмадым ки, Тағы әми бир дә мәни ова апармаз. Лакин мәни гәмкин вә пәришан едән чибимдәки гушчуғаз иди, она чох ачыјырдым. Инди буну Тағы әмидән алмағыма пешман идим. Бу торбада башлары кәсилмиш гушлара һеч дә ачымырдым. Онлары бу диридән хошбәхт һесаб едирдим. Онлар өлүб кетмиш, даһа бир дә дирилиб охумајачаглар, јува тикиб бала чыхармајачаглар... Јенә дә гушчуғазын үрәји дөјүнүрдү. Бир ан раһат олмурду. Бу исә мәнә тә'сир едирди. Нә едим? Бурахыммы? Онда Тағы әми мәнә нә дејәр? Мәни севмәз, бир дә ова апармаз. Јох, бу јарамаз, — дејә фикримн дәјишдирмәк истәдим. Лакин чибимдә үрәји дөјүнән һејванчыг мәним дә үрәјимин дөјүнмәсинә сәбәб олду. Даһа сәбрим түкәнмишди. Гушу азад етмәкдән артыг, өзүмү бу әзабдан хилас етмәк фикриндә идим. Ахырда белә бир һијлә кәлдим: бир аз Тағы әмидән керијә галараг, әлими чибимдән чыхарыб:

— Вај, јыхылдым! — дејә өзүмү јерә атдым. Билдирчин чибимдән чыхыб пырылты илә учмаға башлады. Гырғы буну көрдүкдә чырпыныб Тағы әминин әлиндән чыхды. Ајагларындан узун гајыш саллана-саллана билдирчини тутуб јерә енди. Тағы әми ону гырғынын әлиндән алыб башыны кәсди. Сонра ики бөлүк едәрәк тулалара атды.

— Көрүрәм, чох јорулмусан. Дүз јердә ајағын бүдрәјир, јерә јыхылырсан, — дејә Тағы әми күлмәјә башлады. Мәним фикрим өлән гушда икән, сорушдум:

— Тағы әми, тох гырғы да ов далынча кедәрми?

— Сәнин гушун ким бәхтсизләрин далынча кедәр, — дејә Тағы әми тәбәссүм илә чаваб верди.

ГАЈЫБЫН ИТИ

Гајыб кишинин әввәли мал-гаралы, гојун-сүрүлү, дөвләтли бир кәндли иди. Кет-кедә дөвләти әлиндән чыхыб, бир чүт өкүз, бир инәк саһиби олмушду. Әввәлки дөвләтдән она Гарагыллы адлы бир чобан ити јадикар галмышды. Сонсуз Гајыб киши бу көпәји өвлад кими севирди. Һәркаһ бир адам ондан:

— Гајыб әми, арвадынын өлүмүнү истәрсән, јохса итинин? — дејә суал етсәјди.

— Әлбәттә арвадымын, — дејә чаваб верәрди. Гајыб кишинин бу итә белә мәһәббәт бағламасы һамыны һејрәтә кәтирирди. Сәбәбини арајанлар дејирдиләр ки, бир фалчы ону инандырыб ки, нә гәдәр Гарагыллы сағдыр, сән бир заман, јенә ирәлики кими дөвләт саһиби олачагсан.

Итин өзүнә кәлдикдә, ади чобан итләриндән хејли ири, гүввәтли, чәсур вә һүнәрли бир һејван иди. Узун гара түкләри ону чох һејбәтли көстәрирди. Гарагыллынын горхусундан бир гурд Гајыбын сүрүсүнә јахын кәлә билмәзмиш. «Гајыбын ити» ады илә әтрафда мәшһур олараг, бу көпәк дилләрдә зәрби-мәсәл кими сөјләнирди. Бириси итини чох тә'риф етдикдә:

— Нә чох тә'риф едирсән? Гајыбын ити өлмајачагдыр ки, — дејә онун сөзүнү кәсәрдиләр.

Мән дә бу итдән чох шејләр ешитмишдим. Лакин өзүнү көрмәмишдим.

Гајыбын ити һүрмәзди. Јол илә динч кедән адамларла исә иши олмазды. Башга итләр кими онларын үстүнә кетмәзди. Лакин, бириси габағындан истәр атлы, истәр пијада гачмаг истәдикдә гызмыш шир кими үстүнү аларды.

Мән Чәрикдә олан заман Гајыб киши дә бичин вә хырман ишләринә мәшғул иди. Ити дә јанында иди.

Бир күн Тағы әми овдан чох гуш кәтирмишди. Бир нечәсини хурчуна гојараг мәнә деди:

— Боз мадјаны мин, бунлары Һүммәткилә апар.

Һүммәт Тағы әминин халасы оғлу вә һәм дә гајны иди. Тағы әми мәни ата миндирдикдә деди:

— Бах, Гајыбкилин обасынын јанындан кечәркән аты јаваш сүр. Олмаја-олмаја чапасан.

— Архајын ол, Тағы әми, чапмарам, — дејә она сөз вердим.

Һүммәт әмикил илә бизим арамыз үч километрә ким иди. Кедәнбаш обанын јанындан саламат кечиб кетдим. Тапшырығы әмәлә кәтириб гајыдаркән јенә обанын јанындан кечдикдә аты јаваш-јаваш сүрдүм. Бир вахт бир ит һүрә-һүрә үстүмә кәлди. Бунун сәсини ешитчәк башгалары да төкүлүб кәлдиләр. Аты аддым-аддым сүрәркән нәзәрим итләрдә иди. Онларын ичиндә Гајыбын итини арајырдым. Лакин она охшар бир ит јох иди. Бу мәнә

үрәк верди. Бир гәдәр кетдикдән сонра итләрин сәсләри кәсилмәкдә иди. Чүр'әтләниб мадјаны тәркимләдим. Бир дә бахыб көрдүм ки, тозу думан кими галдырараг, бир гара ит кәлир. О саат аты сахладым. Ит мәнә чатан кими атын өнүндә ајаг үстә галхды. Башы атын башы илә бәрабәр олду. Горхудан нәфәсими ичимә чәкмишдим. Бир аз белә дурдугдан сонра Гарагыллы дөнүб јаваш-јаваш кетмәјә башлады. Мән елә горхмушдум ки, аты јаваш сүрмәјә дә чүр'әт етмирдим. Ит хејли кетмишди ки, мән дә аты јүрүш илә сүрмәјә башладым. Ит оба-ја јахынлашырды, мән дә мәнзилә.

— Јох, даһа кәлмәз, — дејә өзүмә үрәк вердим. Тағы әмиким дә тәпәдән мәнә тамаша едирдиләр. Бу мәнә чүр'әт верди, мадјаны чапмаға башладым. Тағы әми әлилә мәнә нә исә ишарә едирди. Лакин мән нә истәдијини анламадым О вә башгалары мәним гаршыма тәрәф јүјүрмәјә башладылар. Бундан мән шүбһәләниб кериј бахдым. Онда көрдүм ки, јарамаз көпәк мәндән әл чәкмәк истәмир. Аты сахладым. Ит иреликн кими атын габағында дикәлди. Бу сәфәр ат раһат дурмајыб башыны јырғалады. О саат көпәк мадјанын алт додағыны дартыб парчалады. Ит бунунла кифајәтләнәрәк обаларына тәрәф јола дүшдү. Мадјанын ағзындан ган чешмә кими ахырды. Ит көздән итди. Лакин мән даһа сәһвими тәкрар етмәкдән чәкинәрәк јеримдә дурмушдум. Тағы әми һамыдан иреli кәлиб чатды.

— Ит сәни јараламајыб ки? — дејә тәшвишлә сорду.

— Јох, Тағы әми, анчаг мадјанын ағзыны гапды, — дејә чаваб вердим.

— Мадјан чәһәннәмә, сән саламат чыхмысан. Мин белә мадјан сәнә гурбан, анчаг бу сәнә нәсиһәт олсун. Бундан сонра бөјүкләрин сөзүндән чыхмазсан.

ТӘРЧҮМЕЈИ-ҺАЛЫМ

Мән, 1875-чи ил октјабр ајынын 21-дә Шуша шәһәриндә анадан олмушам. Һәлә ушаг јашларында икән атам өлмүш, анамын һимајәсиндә галмышам. 1885-чи илдә дајым Сәфәрәли Вәлибәјовун (семинарија мүәллими) јардымы илә Гори шәһәриндәки Загафгазија мүәллимләр семинаријасынын Азәрбајчан шө'бәси јанында олан ибтидаи мәктәбин әлифба синфинә гәбул олунмушам.

1894 чү илин ијун ајында семинаријаны битириб, һәмин ил октјабрын биринда Бакынын үчүнчү шәһәр рус-татар мәктәбинә мүәллим тә'јин олунмушам.

О вахтлар Бакыда әһалинин азәрбајчанлылар һиссәси үчүн анчаг үч халг мәктәби вар иди. Бу мәктәбләр үч синифли иди. Мөвһуматчы моллаларын тә'сири алтында олан авам чамаат, өз ушагларыны бу мәктәбләрә бурахмырдылар. Һалбуки, гаранлыг, рүтубәтли зирзәмиләрдә јерләшән мәһәллә мәктәбләри—моллаханалар шакирдләрлә долу олурду. Моллаларын тә'сиринә гаршы мүбаризә едәрәк, ушаглары мәктәбә чәлб етмәк үчүн биз халг мүәллимләриндән чох әмәк, еһтијатлы олмаг вә бачарыг тәлә6 олунурду. Биз гапы-гапы кәзир, ата-аналары баша салыр вә јалварырдыг ки, ушагларыны бизим мәктәбләрә бурахсынлар. Ата-аналарла бу барәдә апардығымыз мүбаризә, шаир Сабир тәрәфиндән «Охутмурам, әл чәкин» ше'риндә тәсвир олунмушдур.

Бах, мән белә бир заманда, белә шәраитдә, он доггуз јашында бир кәнч олдуғум һалда халг мүәллимлијинә башламышам. Бу дедикләримә мисал олмаг үчүн сајсыз-һесабсыз һадисәләрдән бирини бурада сөјләмәк истәјирәм. Мән чох сүбут вә дәлилдән сонра аталардан бирини өз оғлуну бизим мәктәбә вермәјә разы салдым. Доғрудан да о, сабаһысы күн оғлу илә бәрабәр мәктәбә кәлди. Мән севинчлә онлары гаршыладым. Ушағын мәк-

тәбә гәбул олунмасы һаггында әризә јазынчајадәк отурмаларыны рича етдим.

Онлар отурдулар. Мән әризәни јазыб битирдим вә ушағын атасындан гол чәкмәсини рича етдим. О, бөјүк һәјәчанла гәләми әлинә көтүрдү, әли әсә-әсә әризәни имза етмәк истәркән, башга мәктәбдән кәлмиш зарафатчыл бир мүәллим бир дәфә асгырды. Бу тәк сәбир, бу гәдәр чәтинликлә гәбул олунмуш гәрарын бир ан ичәрисиндә позулмасы үчүн кифајәт иди. О:

— Аллаһ өзү бу тәк сәбирлә мәни бу шејтан әмәлиндән сагындырыр, — дејә гәләми јерә гојуб оғлунун әлиндән јапышды. — Кедәк оғлум, кедәк. Бу мәктәб дејилән шејтан јувасындан узаглашаг!

Тәк сәбир мөвһуматчы мүсәлманлар арасында, ишин јахшы кәтирмәјәчәјинә ишарәдир.

Биз нә гәдәр она јалварыб, нә гәдәр инандырмаға чалышдыг ки, бу сәбир јаланчы сәбир иди,—бир шеј чыхмады. Оғланын өзүнүн дә јалварыб мәктәбдә галмаг истәмәси атанын гәлбини јумшалда билмәди. О, күчлә оғлуну мәктәбдән чәкиб апарды. Ушагларын өзләринин бизим мәктәбләрә әлагәси тамамилә башга чүр иди. Бунлар бизим мәктәбләрә кирмәк үчүн чан атырдылар. Моллаханаларын мүәллимләри — моллалар ушаглар үчүн дәһшәтли бир шеј иди. Мәһәллә мәктәбләриндә— моллаханаларда белә бир гајда вар иди: ушаглар мәктәбә чох тез кәлмәли идиләр. Молла һәр ушаға ајрыча дәрс верирди. Ушаглар тапшырығы демәк олар ки, бүтүн күн әзбәрләјирдиләр, молла ушаглары евә бурахмаздан әввәл һәр кәси тәк-тәк јохлајырды. Ушағын һәр бир сәһвинә көрә молла онун әлләринә бир чубуг чәкирди. Беләликлә, сәһв чох олдугча чәза да о гәдәр ағыр олурду. Ушаг башга бир гүсур бурахмыш олса, о вахт фалагга ишә дүшүрдү. Фалагганын адыны ешидәндә ушагларын бәнизләри кәтан кими ағарырды. Фалагга һалга шәклиндә гајыш кечирилмиш узун ағачдан ибарәт иди. Мүгәссир ушаг молланын габағында, архасы үстә узанырды. Онун чылпаг ајагларыны фалагганын һалгасына кечиридиләр. Фалагганын ики учундан ики ушаг—молланын көмәкчиләри јапышырды. Онлар ағачы о гәдәр бурурдулар ки, гајыш јығылыр вә ушағын ајагларыны мөһкәм сыхырды. Бу вахт молла чубуғу көтүрүб бәдбәхт ушағын ајагларына дөшәјирди. Чәзаландырылан ушағын дәһшәтли бағыртысы кәнч нәслин гәдар дүшмәни олан «маарифчинин» вәһшилијини дајандырмырды.

Мән мөвһумат, авамлыг вә әталәтлә мүбаризә етмәк үчүн ән јахшы васитәләрдән бири дә театр олдуғуну анлајараг пјес јазмаға башладым. «Тамаһкар» адлы биринчи пјесим 1899-чу илдә јазылмышдыр. Бу пјес кечмишдә вә Совет һөкумәти дөврүндә дәфәләрлә тамашаја гојулмушдур.

1905-чи ил ингилабындан сонра Азәрбајчан дилиндә мәтбуат органлары јарандыгдан сонра мән «Иршад» вә «Тәрәгги» гәзетләриндә кичик һекајәләр јазмаға башладым. Бу вахт «Ничат», «Нәшр-маариф», «Сәадәт», «Чәмијјәти хејријјә», «Сәфа» чәмијјәтләри мејдана кәлди.

Мән башлыча олараг «Ничат» чәмијјәтиндә ишләјирдим.

1906-чы илдә Бакыда Азәрбајчан мүәллимләринин гурултајы чағырылмышды. Бу гурултајда Азәрбајчан мәктәбләринин чох јохсул вәзијјәти ајдынлашды. Мәктәбләрдә програм вә һазырлыглы Азәрбајчан дили мүәллимләри јох иди. Гурултај ибтидаи мәктәбләр үчүн анчаг програм һазырлаја биләрди. Бу програм әсасында дәрс китаблары јазмаг мүәллимләрә тапшырылмалы иди. Биз сәс үсулу илә әлифба тәртибинә башладыг. Бу вахт әрәб әлифбасынын сәс үсулуна ујғун кәлмәдији бәлли олду. Биз чәсарәтлә бу әлифбанын ислаһына башладыг вә бу әсасда әлифба китабы дүзәлтдик. Ислаһымызы вә әлифба китабымызы 1907-чи илдә чағырылан икинчи мүәллимләр гурултајына тәгдим етдик. Гурултај принсип е'тибарилә куја бизим ислаһатымызла разылашды, лакин формал чәһәтдән (бунун үчүн үмум мүсәлман гурултајынын разылығы лазымдыр, бәһанәсилә) ислаһы рәдд етди. Бу бизи ишдән сојутмады вә биз анладыг ки, ислаһы гурултајлардан, конфранслардан вә саирәдән кечирмәк тәшәббүсү бош ишдир. Буна көрә дә һеч кәсин рә'јини сорушмадан өз тәшәббүсүмүзлә, алты мүәллим «Икинчи ил» адлы дәрс китабы тәртиб етдик. Бу китабда бә'зи имла ислаһлары тәтбиг олунмушду. Лакин бу тәшәббүсүмүз дә иртичачы зијалыларын шиддәтли һүчумуна сәбәб олду. Бунунла белә гәзет вә журналларын чоху бизим имланы гәбул етди. 1907-чи илдә әлифба китабы дүзәлдәркән доғмуш фикир — гәти олараг латын әлифбасына кечмәк фикри—бизим башымыздан чыхмады. Биз бу саһәдә ишләјәрәк, бу фикри совет дөврүнә

тәдәр кәтириб чатдырдыг. Совет һөкүмәти мәшһур латынчы (jә'ни латын әлифбасы тәрәфдары), бу идеjаныn атасы, Азәрбаjчанын бөjүк jазычысы, драматургу Мирзә Фәтәли Ахундовун идеjаларыны һәjата кечирди.

Азәрбаjчан мәктәбләринин сajынын артмасы илә әлагәдар олараг ушаг әдәбиjjатына бөjүк еһтиjач jаранды. Әввәлчә «Дәбистан» мәчмуәси нәшрә башланды. О бағландыгдан сонра «Мәктәб» мәчмуәси чыхды. Бу мәчмуәләрдә башлыча олараг тәрчүмә һекаjәләри нәшр олунурду ки, бу һекаjәләр дә Азәрбаjчан ушагларыны о гәдәр марагландырмырды. Бу вахт мән ушаглар үчүн, онларын доғма дилиндә, Азәрбаjчан һәjатындан алынмыш орижинал һекаjәләр jазмаг фикринә дүшдүм. «Горхулу нағыллар» адлы үмуми сәрләвһә алтында бир серија һекаjәләр jаздым. Бунлар ушаглар арасында чох мәшһурдур вә ушагларын мәһәббәтини газанмышдыр. 1918-чи илдә Бакы Коммунасы заманында мән советдә, чәлб олунмуш үзв сифәтилә халг маарифи ишиндә ишләмишәм. Иjулун 8-дән османлы ишғалчылары кәләнәдәк Бакы Коммунасында чалышмышам. Бурадакы әсас ишим Совет зәһмәт мәктәбләри үчүн програм дүзәлтмәк, мәктәбләри аваданлыгла тәчһиз етмәк, Бакы шәһәри вә рајонларындакы маарифчиләр арасына сохулмуш әкс-ингилабчылары ифша етмәк мәгсәдилә маарифчиләрин бүтүн һеj'әтини сиjаһыjа алыб, jохламагдан ибарәт иди.

1920-чи ил иjунун 11-дә мән Шушаjа ишләмәjә көндәрилдим.

Сонра мән Күрдүстанда кәнд советләри тәшкил етмәк, Гарабағ вә Зәнкәзур рајонларынын биринчи кәндли гурултаjына нүмаjәндәләр сечмәк иши илә мәшғул олмушам. Бу гурултаj 1920-чи ил иjулун 28-дә Шушада кечирилди.

1920-чи ил августун 9-да Гарабағ вилаjәтинин маариф шө'бәси мүдири вәзифәсинә тә'jин олундум. 1921-чи ил феврал ajынадәк бу вәзифәдә чалышдым. Сонра хәстәләндиjимә көрә Бакыjа, һәмишәлик вәзифәмә— мәктәб мүдири вәзифәсинә дәjишилдим.

Һәмин ил Азәрбаjчанын советләшмәсинин биринчи илдөнүмү мүнасибәтилә пjес үчүн мүсабигә е'лан олунмушду. Бу мүсабигәдә иштирак едәрәк jаздығым «Лачын jувасы» әсәринә көрә биринчи мүкафаты алдым. Һәмин илин нојабр ајында Бакыда Азәрбаjчан Тәнгидтәблиғ театры ачылды. Вәзиjjәт чох чәтин иди. Бу театр

үчүн нә һазырлыглы артистләр, нә дә бу театрын руһуна уjғун пjесләр вар иди. Чох чәтинликлә бир нечә пjес jарада билдик вә нојабрын 13-дә театр мәним «Чәрхифәләк» пjесимлә ачылды.

Бу театр чамаатын рәғбәтини чох тез газанды, хүсусилә фәһләләр арасында jахшы һөрмәти вар иди. Сонра бу театр Азәрбаjчан Ишчи театрына чеврилди. Бу театр үчүн мән бир чох пjес jазмышам.

1922-чи илдә мән 5 пәрдәли «Ешг вә интигам» пjесини jаздым.

1923-чү илдә Бакыда «Шәрг гадыны» мәчмуәси нәшр едилмәjә башлады. Мән Азәрбаjчан гадынларынын кәнч органы үчүн бир сыра һекаjәләр jаздым. Ejни заманда «Маариф вә мәдәниjjәт» мәчмуәсиндә дә иштирак едирдим.

Азәрбаjчан вә үмумиjjәтлә Шәрг халгларынын керидә галмасынын әсас сәбәбини гадынларын өртүлү олмасында вә әрәб әлифбасында көрдүjүмдән, гүввәм чатдыгча халгымызын бу мәнһус ирсдән хилас олмасы үчүн чалышмышам.

36 ил педагожи-мәдәни ишләрдә чалышдыгдан сонра, сәһһәтим позулдуғундан Бакы маариф шө'бәсиндән, 19-чу вә 29-чу мәктәбләрин мүдирлиjиндән мәни азад етмәсини рича етдим. 1930-чу ил jанвар ајынын 11-дә Бакы халг маариф шө'бәси мәним хаһишими jеринә jетирәрәк, мәни ишдән азад етди. 1932-чи илдә Азәрбаjчан ССР Мәркәзи Ичраиjjә Комитәси, мәним узун мүддәт давам едән педагожи, әдәби, һәмчинин мәдәни-ичтимаи фәалиjjәтими; 1921-чи илдән 1930-чу илә дәк ара вермәдән Бакы Совети үзвү, Бакы ичраиjjә комитәсинин намизәди вә Азәрбаjчан Мәркәзи Ичраиjjә Комитәси үзвү олараг чалышдығымы нәзәрә алараг мәнә Әмәк гәһрәманы ады верди.

Һазырда Совет Jазычылар Иттифагынын үзвү олараг әдәбиjjат чәбһәсиндә чалышырам.

Сүлеjман Сани Ахундов.

Бакы, 1935

САБИР МӘШ'ӘЛИ

Бу күн јорғунлуг зәиф вүчудума елә галиб кәлмишди ки, ә'заларымы һәрәкәт етмәјә белә гадир дејилдим. Онун үчүн адәтими позараг еркән јатмаг фикринә дүшдүм. Бу нијјәти әмәлә кәтирдикдә «Сабир кечәси» мүнасибәтилә вериләчәк журнала бир материал вә'д етдијим јадыма дүшдү. Шимди нә јапајым?—дејә фикрә кетдим. Сонра «Һопһопнамә»ни көтүрүб охумаға мәшғул олдум. Мәгсудим бир мөвзу арајыб јазмаг иди. Фәгәт ону унутмушдум ки, Сабирин бу дәрја кими дәрин вә абдар хәзинәсинә кирән шәхс гәрг олуб тезликлә орадан чыхамаз.

Әвәт, мән дә чыхамадым: кечә јарыдан кечди, мән һәлә охујурдум. Хорузлар өтүшдүләр, мән һәлә охујурдум...

Билмәм китабын һарасында вә нә заман Сабирин сансыз, мүхтәлиф типләри башымда гајнашараг јухуја кетмишәм.

Рө'јада өзүмү «Сабир бағчасында» көрдүм. Фәгәт бу кичик бағча гајәт кениш, интәһасыз бир мејдана дөнмүш. Сабирин һејкәли дә јүксәлиб сәмајә гәдәр галхмышдыр.

Бу мејданда Шәрг милләтләри гарынча кими гајнашырларды.

Бир јанда «Гач оғлан, гач ат басды, милләт кәлир!» сәдасы учалырды. Бир јанда Бакы гочулары парта-парт салыб новрәстә чаванлары јанбајан јыхырларды. Бу сәмтдә әкинчи вә фәһләләрин фәрјады кәлирди. Бу кушәдә моллалар сүнни вә шиә үстә вурһавур салырларды. Мәмдәли «Рej мүлкүнү сатырам, ај алан!»—дејә бағырырды...

Бир дә көрдүм бу гајнашан инсанлар сүкут етдиләр. Сонра Сабирин һејкәлинә тәрәф јүрүш етмәјә башладылар. Анладым ки, бу һәшәрат һејкәли учуртмаг фикринә дүшмүшләр.

Һејкәлә јахынлашдыгда дурдулар. Сонра нә көрдүләрсә, хоф вә тәлашла гачмаға үз гојдулар .Бунларын гачмағына нә сәбәб олду, дејә мән башымы јухары галдырдым. Көрдүм ки, һејкәлин әлиндә көзләрә нур сачан бир мәш'әл јаныр.

Бәли, анладым ки, бу јарасалар, бу бајгушлар зијадан гачырлар. Бу вахт јухудан ојандым. Бу рө'ја мәнә бу фикри верди: Сабирин сөнмәз мәш'әли илә Азәрбајчанын хүсусән вә Шәргин үмумән һәр бир гаранлыг күшәсини ишыгландырмалы, халг шаири Сабири халга танытмалы, анлатмалы. Бу да јалныз она бир һејкәл јапмаг вә наминә бир күтүбхана ачмагла олмаз.

Бунун башга бир јолу вар. Мәсәлән: харичи милләтләр халг шаирләрини чамаата лајигинчә танытмаг үчүн онларын әсәрләрини јүз минләрчә басдырыб мүфтә, јахуд учуз гијмәтлә пајламышлар. Одур ки, онларын кәндләри белә һаман шаирләри танымыш олур.

Бизә кәлдикдә һәлә һеч бир шаиримизи дәјәринчә чамаатымыза танытмамышыг.

Һәркаһ мәгсәдимиз Сабири Азәрбајчан халгына танытмаг исә, харичи милләтләри тәдгиг едиб онларын јолу илә кетмәлијик.

Бу тәклифимиз, мәнә галырса, биринчи нөвбәдә Сабир күтүбханасынын өһдәсинә кәлир. Арзу едәрдим ки, күтүбханамыз өз тәшәббүсилә чалышыб алты иллијиндә орталыға Сабир хүсусунда бир чох тәдгигатлар да чыхарсын вә бунунла ону чамаатымыза лазымынча танытмыш олсун.

ТАМАһКАР

Беш пәрдәли мәзһәкә

ИШТИРАК ЕДӘНЛӘР

Һачы Мурад — 60 јашында.
Имран — 25 јашында.
Күлзар — Һачы Мурадын гызы, 18 јашында.
Мәһәррәм бәј — 55 јашында, хәсис бир мүлкәдар.
Һачы Салеһ — 48 јашында, тачир.
Шәрәф ханым — Һачы Мурадын һәмширәси[1]
Әһмәд — Шәрәфин оғлу, 10 јашында.
Набат — Һачы Мурадын хидмәтчиси, 25 јашында.
Гулу — Һачы Мурадын нөкәри.
Әлигулу — Мәһәррәм бәјин сабиг нөкәри.
Гурбан, Нијаз — Гулунун јолдашлары.

БИРИНЧИ ПӘРДӘ

Һачы Мурадын отағы. Ики гапысы вә ики пәнчәрәси вар. Отаг фәршлә дөшәнмиш. Сол тәрәфдә Һачы Мурадын палтары, саг тәрәфдә пул вә чаваһир сандыглары гојулмуш. Гапы тәрәфдә бир долаб. Јанында бир әл ачачы.

Пәрдә ачылдыгда Гулу отағы сүпүрәрәк өз-өзүнә сөјләнир.

[1] Бачысы.

Гулу. Дејән кәрәк, а гоча кафтар, бу пуллары кимә јығырсан, нијә јемирсән? Арвадын јох, оғлун јох, бир гызын вар, о да бу күн-сабаһ чыхыб аллаһ бәндәсинин бириңә кедәр. Јенидән евләнмәјә өмрүн јох, чүнки јашын алтмышдан өтмүшдүр. Бәс бу пуллары кимә јығырсан? Адам пулу газанар ја бу дүнја үчүн, ја ахирәт үчүн. Бу дүнјада јејәр, ичәр, ашна-доста хәрчләр, кеф едәр. Ахирәт үчүн дә мәчлис-мәдрәсә тикдирәр, фағыра пул верәр, јетимә палтар алыб гарныны дојдурар. Амма бу залым оғлунда бунларын һеч бири јохдур. Нә дејим, аллаһын сирринә тәәччүб галмалыдыр... Пулу көтүрүб белә хәсисә верир ки, сандыға долдуруб кечә-күндүз кешијини чәкир вә мәним кими базбурудлу оғланы да она нөкәр едир, ја'ни белә малынјемәзин малыны јемәк һарамдыр? Валлаһи, мәнә көрә һалалдан да һалалдыр. Анчаг ачарлары әлимә сала билмирәм вә өзү дә нә дујурса, мәни отағына гојмур. Инди кәлиб, мәни бурада көрсә һәширими гатачагдыр. *(Пәнчәрәдән бахыр.)* Одур, кәлир, дәдәмин еви јыхылды.

Сүпүркәни јерә атыб тез гачыр. Һачы Мурад о бири гапыдан дахил олур.

Һачы Мурад. Бу сүпүркә бурада нә кәзир? Јохса јенә залым оғлу Гулу бурада имиш. Гулу! Гулу! Кар оласан. Набат! Набат!..

Набат дахил олур.

Набат. Нә бујурурсан, аға?

Һачы Мурад. Гулу һарададыр? Бу сүпүркә бурада нә кәзир?

Набат. Гулу индичә әлиндә сүпүркә бураја кирди.

Һачы Мурад. Кафир ушаглары кафир, мин дәфә демишәм ки, мәним отағыма, та өзүм чағырмасам кирмәјәсиниз. Сизин әлиниздән раһат бајыра да чыха билмирәм. Бәс Гулунун өзү һарададыр?